

Jeanne Holierhoek

Een debat in zwart-wit

De vertaling van *Peau noire, masques blancs* van Frantz Fanon

Jeanne Holierhoek (1947) studeerde Franse taal- en letterkunde in Leiden. Ze vertaalde romans van o.a. Michel Tournier, Jean Giono en Lydie Salvayre. Tegenwoordig vertaalt ze vooral filosofische teksten uit heden en verleden. Ze geeft workshops en lezingen, tevens mentoreert ze beginnende vertalers en schrijft ze korte teksten over vertalen. In 2001 werd ze Chevalier in de Ordre des Arts et des Lettres. In 2007 ontving ze de Dr Elly Jafféprijs voor haar gehele vertaaloeuvre, in het bijzonder voor Over de geest van de wetten van Montesquieu. In 2011 ontving ze, samen met auteur Marie NDiaye, voor Drie sterke vrouwen de eerste Europese Literatuurprijs. Samen met Mirjam de Veth schreef ze een boekje over leven en werken van Elly Jaffé: C'est magnifique! In 2018 werd zij bekroond met de Martinus Nijhoffprijs. 'Een debat in zwart-wit' verscheen in een iets andere vorm eerder als 'Toelichting van de vertaalster' op de website van uitgeverij Octavo en werd speciaal voor VertaalVerhaal verder uitgewerkt.

Een debat in zwart-wit

De vertaling van *Peau noire, masques blancs* van Frantz Fanon

De tijd is er kennelijk rijp voor: er komen hervertalingen uit van teksten waarin het racisme wordt geanalyseerd en aan de kaak gesteld. Een paar maanden geleden was het *Niet door water, maar door vuur* van James Baldwin, en ook diens *Als Beale Street kon praten*. En nog geen maand geleden verscheen het door mij vertaalde *Zwarte huid, witte maskers* van Frantz Fanon. Er was veel rumoer omheen: in het geval van *Niet door water, maar door vuur* was er onenigheid tussen uitgeverij De Geus en vertaler Harm Damsma over de vertaling van *negro*. Over *Zwarte huid, witte maskers* werd op 13 december een bijeenkomst georganiseerd in De Balie, waar het gekleurde deel van het publiek flink van zich liet horen, vooral door te protesteren tegen de vertaling van de woorden *nègre* en *blanc*. Er verschenen geschreven toelichtingen: zie bijvoorbeeld het verhaal van Damsma op *VertaalVerhaal*, in vervolg daarop de column van Ton Naaijken op de site van het tijdschrift *Filter*, en de column van Elma Drayer in *De Volkskrant* van 3 januari j.l., onder een kop die het probleem bondig en treffend samenvat: ‘Moeten ook historische teksten zich gehoorzaam voegen naar activistische eisen?’

Het vertalen van een wat oudere tekst vraagt om balanceerkunst. Welke historische afstand moet er in acht worden genomen? Het antwoord op deze vraag hangt af van de vertaler of vertaalster. Sommigen zien er geen bezwaar in om moderne woorden als *stress*, *macho* en *checken* in de vertaling van een tekst van twee eeuwen terug te gebruiken. Anderen hanteren in zo’n geval liever een meer archaisch of minstens neutraal ogend vocabulaire. Ingewikkelder wordt het wanneer het gaat om woorden die door de tijd heen bevrucht zijn geraakt met een negatieve connotatie. Ikzelf ben opgegroeid in de babyboom-generatie, die intensief bezig was met het verwerken van het collectieve schuldgevoel over de holocaust, en ik herinner me dat ik, toen ik een aantal jaren geleden *Réflexions sur la question juive* van Jean-Paul Sartre vertaalde, moeite had met de term *het Joodse vraagstuk* in de titel. Voor mijn gevoel was dat een nazi-uitdrukking. De uitgever moest alle zeilen bijzetten om me ervan te overtuigen dat de term in 1944 nog niet – en zeker niet in het Frans – associaties met de nazi-ellende in zich borg die naderhand pas in al haar gruwelen zou worden geopenbaard.

Terug naar *Peau noire, masques blancs*, ook alweer een tekst van ruim 66 jaar oud. Het boek was aanvankelijk bedoeld als proefschrift, maar werd uiteindelijk een essay waarin zowel wetenschappelijke beschouwingen als persoonlijke ervaringen kwamen te staan. De auteur citeert uit de gedichten van Aimé Césaire, maar past met evenveel gemak Hegels dialectiek toe op de situatie van de zwarte en witte mens. Zijn centrale idee is dat zwart en wit niet voluit mens kunnen zijn zolang ze tegenover elkaar blijven staan, zolang ze de ander als ander blijven zien, de these en antithese niet verzoenen tot een synthese. Je verschansen in je eigen groep kan niet het einddoel zijn, maar ook doen zwarte mensen zichzelf tekort door zich ‘wit’ te gaan gedragen en ‘wit’ te gaan denken, door zichzelf een ‘wit masker’ op te zetten.

Ergens aan het eind van de bijeenkomst in De Balie zei iemand uit het publiek: ‘Dit boek is alleen geschreven voor zwarte mensen.’ Intussen was ook al de opmerking gemaakt dat het door een zwarte persoon had moeten worden vertaald. Fanon zelf schrijft op de eerste pagina: ‘Waarom ik dit boek schrijf? Niemand die me erom heeft gevraagd. En al helemaal niet degenen tot wie het zich richt.’ Dit wordt door hem niet verder verduidelijkt, maar ik ben zo vrij aan te nemen dat de auteur zich evengoed tot witte lezers richt, want die moeten toch ook nadenken en iets doen – veel doen zelfs – om het door de auteur geschetste doel van synthese en verzoening te helpen bereiken. Het relaas van Fanons persoonlijke ervaringen als zwarte man in een voornamelijk witte wereld zal vooral veel zwarte mensen aanspreken, maar daarnaast put hij uitvoerig uit de werken van witte denkers om zijn betoog te onderstrepen en uit te bouwen. Ik noemde reeds Hegel, maar ook Anna Freud, Gabriel Marcel, Karl Jaspers, Alfred Adler, Jean-Paul Sartre en anderen dienen Fanon tot inspiratiebron, om verder te denken of zich tegen af te zetten.

Juist die vervlechting van eigen ervaringen en theoretische analyses maakt het boek spannend en interessant. Het is dan ook te betreuren dat het debat zich tot nu toe vooral beperkt tot de vertaling van *nègre* en *blanc*.

Aanvankelijk was ik van plan *nègre* nu eens te vertalen als *neger*, dan weer als *zwart*. Als Fanon vertelt over een jongetje dat angstig roept: ‘Maman, un nègre, j’ai peur!’, dan moest dat volgens mij *neger* worden. Ook in de gevallen waarin hij op een ironische manier de minachting van de witte mens jegens de zwarte weergeeft wilde ik *neger* gebruiken. In andere gevallen leek *zwart* allicht beter omdat *neger* tegenwoordig harder aankomt dan waarschijnlijk in 1952 het geval was. Ik zag het dus vooral als een kwestie van doseren. De beoordelaar van de subsidieaanvraag bij het Centre National du Livre was het daar overigens niet mee eens en wees vooral op grond van die dosering de aanvraag af: geen subsidie voor uitgeverij Octavo, *nègre* had in alle gevallen moeten worden vertaald als *neger*. Een argumentatie ontbrak.

Er kwam wel een beknopte argumentatie toen de rechthebbenden hun oordeel over de vertaling hadden geveld. In het contract met de Franse uitgeverij was als voorwaarde opgenomen dat de rechthebbenden van Fanon, diens zoon en dochter, hun toestemming moesten geven aan de Nederlandse vertaling. Het duurde enige tijd voordat die toestemming er kwam; het was niet gemakkelijk geweest, zo schreven ze, om de Nederlandse nuances goed te doorgronden. Aan de toestemming werd de voorwaarde verbonden dat *nègre* in alle gevallen zou worden vertaald als *neger* en *noir* als *zwart*. Deze opdracht ging vergezeld van een beknopte motivatie: de realiteit en het geweld van de taal mochten niet worden verhuld, er mochten geen eufemismen in de vertaling staan, de tekst mocht niet worden aangepast aan de hedendaagse moraal en aan de sociale context van nu. En – lastig voor de vertaalster en ook wel voor de uitgeefster – er mocht geen nawoord aan de vertaling worden toegevoegd.

Toen was er dus van een dosering van *neger* en *zwart* voor *nègre* geen sprake meer. Intussen was ik al vertalend tot de voorzichtige conclusie gekomen dat Fanon *nègre* gebruikt om onder andere zijn solidariteit te doen blijken met de zwarte bevolking van Afrika. Hijzelf was afkomstig van Martinique, waar zwarte mensen *noir*

werden genoemd, in tegenstelling tot de Afrikaanse *nègres*. Waarschijnlijk zal de invloed van Aimé Césaire en diens *négritude* ook hebben meegespeeld. Césaire was immers een van zijn docenten geweest op de middelbare school in Fort-de-France. De *négritude*-beweging wilde zich cultureel en historisch vooral definiëren in relatie tot het Afrikaanse continent. Dit alles hielp me om vrede te hebben met de door de *Fondation Frantz Fanon* gestelde voorwaarde.

Er verscheen al eerder een Nederlandse vertaling van dit boek: *Zwarte huid, blanke maskers* (1971, uitgeverij Van Gennep, niet meer verkrijgbaar, vert. E. van Leeuwen). De titel van mijn nieuwe vertaling – *Zwarte huid, witte maskers* – is niet alleen gekozen bij wijze van gratis onderscheid. Er is in het Nederlandse spraakgebruik een verschuiving gaande van *blank* naar *wit*. Het woord *blank* heeft een connotatie die gekoppeld is aan kolonialisme, aan de superioriteit van het ene ras ten opzichte van het andere. In de nieuwe vertaling is *blank* afgewisseld met *wit*, om toch nog een band te houden met het taalgebruik uit de tijd waarin het boek werd geschreven. Wat me in de oude Nederlandse vertaling overigens opviel was dat *noir* daarin vaak is vertaald als *neger*. Verder was er in die zeventiger jaren kennelijk nog geen toestemming van rechthebbenden nodig, want daarover staat niets in het colofon van die oude uitgave. Ook mocht er zonder problemen een inleiding worden toegevoegd.

Vertalen is niet aanpassen, vertalen is niet bewerken. De lezer moet het boek tot zich nemen met de tijdgebonden kenmerken, is mijn idee. Fanon gebruikt scheldwoorden als *idiot* en *imbécile*, waar wij tegenwoordig voor terugschrikken. Ook schrijft hij meestal vanuit een mannelijk perspectief (over ‘de viriliteit van de Martinikaan’ schrijft hij alsof hij het over alle Martinikanen heeft), terwijl we tegenwoordig meer geneigd zijn tot genderneutrale formuleringen. In het hoofdstuk dat hij wijdt aan de analyse van *Je suis martiniquaise*, het sterk autobiografisch getinte boek van Mayotte Capécia, laat hij zich tamelijk afstandelijk en meewarig uit over die zwarte vrouw die zich wil ‘witwassen’ door een relatie aan te gaan met een witte man en door de kost te verdienen als wasvrouw. Naderhand is ook wel door zwarte schrijfsters – Maryse Condé bijvoorbeeld – kritiek geleverd op deze laatdunkende houding: de houding van een man uit de zwarte middenklasse, de houding van een psychoanalyticus die pretendeert het beroep van wasvrouw te kunnen duiden aan de hand van haar onbewuste verlangens, niet op basis van de economische noodzaak om haar brood te verdienen.

Een tijdgebonden element is in mijn visie ook Fanons afwijzing van homoseksualiteit: op Martinique is homoseksualiteit iets onbekends, betoogt hij, net als het oedipuscomplex; het staat hem tegen, een man te horen zeggen dat hij een andere man seksueel aantrekkelijk vindt. En als argument voegt hij daaraan toe: ‘Stelt u zich eens voor dat een vrouw over een andere vrouw zegt: Ze is ongelofelijk begerenswaardig, dat poppetje.’ Voor mij is dat nog geen doorslaggevend argument. Ikzelf vond het nog het moeilijkst dat hij in een bepaalde passage het antisemitisme en de Jodenvervolgung wegzet als ‘kleine familiegeschiedenissen’; daarover is in de latere commentaren al veel geschreven, om die uitspraak te nuanceren en

begrijpelijker te maken. Maar vertalen, ik merkte het al op, is niet aanpassen of bewerken.

Ik heb niet de illusie dat deze tekst zal worden gelezen door zwarte activisten. Dit is voor mij een thuiswedstrijd, maar ook een oefenwedstrijd. Hopelijk komt het nog eens tot een echte discussie tussen vertalers en mensen van kleur, zoals tegenwoordig de gewenste term is, komt het tot een serieus debat dat verder gaat dan wat er bijvoorbeeld in De Balie gebeurde, toen de misverstanden en verkeerde interpretaties zich aaneenregen en de ‘witte tranen’ van iemand uit het publiek werden weggehoond. Zo’n serieus debat zou Fanon meer recht doen. Hijzelf formuleert het aan het eind van het boek als volgt: ‘Zwart en Blank hebben de opdracht zich af te wenden van de onmenselijke stemmen van hun respectievelijke voorouders, opdat een authentieke communicatie mogelijk wordt.’